

بررسی و نقد مجازات مرتد در اسلام و سایر ادیان

محمد ابراهیمی ورکیانی*

چکیده

در طول تاریخ در مورد چگونگی برخورد با مرتدان، سؤالات جدی مطرح بوده و گفتگوهای بسیاری در مکاتب حقوقی - فقهی و کلامی صورت گرفته است این معنا پس از صدور اعلامیه جهانی حقوق بشر که آزادی عقیدتی را حق طبیعی انسان‌ها دانسته، حالت جدی‌تری به خود گرفت و از آنجا که واکنش‌های خشن و شدید جزایی در مجازات مرتد، بیشتر در میان پیروان ادیان الهی گزارش شده است، عمده اعتراض‌ها تاکنون متوجه ادیان الهی بوده است. و حال آنکه نه تنها در شریعت اسلام، بلکه در شریعت یهود و مسیحیت نیز گناه کشتن هر انسانی که مرتکب قتل انسانی و یا عامل فساد نبوده، معادل کشتن همه انسان‌ها و عظیم‌ترین خطا است. این مقاله درصدد اثبات آن است که نه تنها در اسلام، بلکه در هیچ آئین الهی دیگری مجازاتی غیرعادلانه نیامده و هر مرحله از خشونت، از ساحت قدس پیامبران الهی به دور است.

واژگان کلیدی

ارتداد، بردباری دینی، بردباری سیاسی، آزادی عقیده، از دین برگشتگان.

طرح مسئله

برخی از اندیشمندان مسلمان، از جمله بعضی از فقهای شیعه در گذشته و حال با مجازات مرتدان عقیدتی مخالفت ورزیده‌اند. با این تفاوت که بعضی از فقها هرگونه مجازات دنیوی و قانونی را برای ارتداد، به‌عنوان

m-ebrahimi@sbu.ac.ir

تاریخ پذیرش: ۹۲/۱۱/۹

*. استادیار گروه معارف اسلامی دانشگاه شهید بهشتی.

تاریخ دریافت: ۹۲/۵/۲۸

اولی انکار نموده، گو اینکه در مورد مرتدان عقیدتی بدان تصریحی ننموده‌اند. (غروی اصفهانی، ۱۳۷۵: ۹۱) و بعضی دیگر، تحقیقات اندیشمندان سلف را در مورد چنین مسائلی کافی ندانسته و تجدیدنظر را در این مورد لازم، و فرمان به توقف مجازات مرتدان داده‌اند. اندیشمند و فقیه بزرگ معاصر، حاج آقا رحیم ارباب اصفهانی از گروه اول است که همه احکام جزائی و غیرجزائی که در قرآن کریم بدان تصریح نشده و خبر متواتری از آن حکایت ندارد، مثل سنگسار زناکاران و اعدام مرتدان و نجاست کافران و ... را منکر شده و بر این باور است که ارتداد، با فرض اینکه در قرآن مکرر مطرح بوده و از آن به‌عنوان گناهی بزرگ یاد شده، اما جرم قانونی تلقی نشده و برای آن مجازاتی مطرح نیامده است. از نظر وی مستند همه طرف‌داران اعدام مرتد و ... روایات آحادی است که به حکم لزوم احتیاط در دماء و فروع و اموال قابل تمسک نمی‌باشد. بنابراین، مجازات مرتدانی که غیر از تردید در عقیده گناه دیگری مرتکب نشده جایز نخواهد بود. (همان)

امام خمینی علیه السلام از گروه دوم است. امام و عده‌ای دیگر از متفکران، از طریق تشکیک در مفهوم ارتداد و شواهد تاریخی نسبت به این مسئله لزوم تأمل را مطرح نموده و در مقام عمل، اجرای مجازات را صواب ندانسته‌اند. آیت‌الله معرفت در مصاحبه با روزنامه اطلاعات به تاریخ ۱۳۷۶/۸/۱۷ نقل کرده‌اند: «امام از اول انقلاب به ما که در آن زمان قاضی بودیم، فرمودند که مردها را اعدام نکنید.» بنابراین، امام حکم ارتداد و نیز جزیه و ... را متوقف ساخت و این به‌خاطر آن است که روی این‌گونه مسائل، بحث کافی نشده و در گذشته، مباحث در قالب تئوری مطرح بوده است: از آنجاکه ضمانت اجرای عملی نداشته، فقها دقت لازم را اعمال نکرده‌اند. بنابراین، این‌گونه مباحث بایستی در دوران تشکیل حکومت اسلامی مجدداً مورد بحث قرار گیرد. به‌نظر می‌رسد دیدگاه این دسته از علمای بزرگ را بتوان با شواهد تاریخی، آیات قرآن، سیره پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم و امامان اهل بیت علیهم السلام و نیز فقرات قابل توجهی از عهدین استوار ساخت.

مفهوم لغوی و اصطلاحی ارتداد

ارتداد، مصدر باب افتعال، به‌معنای رجوع و بازگشت است. راغب «ارتداد» و «رده» را به‌معنای بازگشت از راه پیموده‌شده می‌داند؛ با این تفاوت که واژه «رده» در خصوص کفر به‌کار می‌رود، ولی ارتداد در مورد کفر و جز آن کاربرد دارد. «إِنَّ الَّذِينَ ارْتَدُّوا عَلَىٰ أَدْبَارِهِمْ...» (محمد / ۲۵) که به‌معنای مطلق بازگشت انحطاطی آمده و: «مَنْ يَرْتَدَّ مِنكُمْ عَن دِينِهِ» (مائده / ۵۴) که به‌معنای بازگشت از اسلام می‌باشد. (راغب اصفهانی، بی‌تا: واژه «رده»)

ارتداد در اصطلاح ارباب ادیان به‌معنای رجوع از دینی به دین دیگر است، و مرتد به‌عنوان اسم فاعل آن، به کسی اطلاق می‌شود که از عقیده‌ای بازگشته و به اعتقاد و آئینی دیگر گرویده باشد. بازگشت از دین به هر دلیل، در تمامی شرایط ممنوع بوده است. اینکه شرایط تحقق ارتداد چیست و مصادیق آن کدام است، از مسائل اصلی مقاله نیست و فقط به ضرورت اشاره خواهد شد.

مجازات مرتدان در آئین یهود

قدیمی‌ترین متن دینی که در آن مجازات شدید سنگسار، مطرح گردیده، فرازی از تورات است که در سفر خروج، باب ۳۲، ضمن بیان غیبت چهل‌روزه موسی علیه السلام در کوه طور و نزول الواح، مشتمل بر ده فرمان از ارتداد بنی‌اسرائیل و کرنش آنان در برابر گوساله‌ای طلایین حکایت دارد و اینکه موسی علیه السلام فرمان قتل‌عام مرتدان و اجرای حکم به‌وسیله افرادی که به این گناه آلوده نشده‌اند را صادر کرده است.

در پایان این دسته از آیات تورات آمده است: «موسی علیه السلام که چنین دید، جلوی دروازه ایستاد و اعلان داشت که هر که علاقه‌مند به خیر است، نزد من جمع شود.» (تورات، سفر خروج، باب ۳۲: ۱۲۸) و فرزندان «لاوی» نزد او جمع شدند. موسی علیه السلام به آنان گفت: «پروردگار خدای یعقوب می‌فرماید: شمشیرهای خود را باید هر کس آماده سازد و از این دروازه تا دروازه دیگر حرکت نماید و هر فرد باید رفیق و برادر و فامیلش را (که به این جرم آلوده شده) بکشد.» (تورات، سفر خروج، باب ۳۲: ۱۳۹) و فرزندان «لاوی» به دستور موسی چنین کردند و در آن روز حدود سه هزار تن از بنی‌اسرائیل کشته شدند و موسی علیه السلام به آنان گفت: «امروز دست خود را به خاطر پروردگار، در خون فرزند و برادر فرو برید تا خداوند شما را برکت دهد ...» (همان: ۱۴۰) سرانجام پس از کشتاری وسیع، موسی علیه السلام از خداوند تقاضای آمرزش نمود و خداوند بنی‌اسرائیل را مورد عفو خویش قرار داد.

این فراز و عبارات مشابه دیگری از تورات، مورد استناد دانشمندان یهود قرار گرفته و به استناد آن، مجازات مرتد را سنگسار دانسته و مصادره اموال و عدم قبول شهادت و ... را لازم دانسته‌اند. (بنگرید به تلمود سهندرین ۴۴ الف) به‌عنوان نمونه ابن میمون، دانشمند معروف و عالم پراوازه یهود، در کتب خویش بر این معنا تصریح دارد. او می‌گوید:

اگر کسی یکی از اصول اساسی دین را کنار بگذارد، خود را از جامعه یهودی کنار گذاشته است. او یک ملحد، بدعت‌گذار و بی‌دین است که «تیشه به ریشه می‌زند» ما مأموریم از او متنفر باشیم و نابودش کنیم. درباره چنین کسی گفته شده است: ای خداوند، آیا نفرت نمی‌داریم از کسانی که تو را نفرت می‌دارند؟ (تفسیر میشنا سهندرین ۱۰ و مزامیر ۱۳۹ و نیز بنگرید به: گنجینه تلمود تألیف ربی یهود اهتاسی ترجمه امیر فریدون گرگانی ص ۳۲۱ و دائره‌المعارف یهود واژه ارتداد: ۳۷۵)

این شدت‌عمل در کلام یهود، در طول تاریخ چند هزار ساله مطرح بوده و کمتر فردی از یهودیان درباره تعدیل و اصلاح آن سخن گفته؛ در تمام دوران اقتدار بنی‌اسرائیل لازم‌الاجرا بوده است. گو اینکه در دوران ضعف سیاسی و به‌اصطلاح تفرقه و اسارت، احیاناً به لعنت و اخراج از ملت بسنده شده است. به‌تدریج حرکتی اصلاحی در جهت محدود کردن اعدام صورت پذیرفته است. (ر.ک: صبری، بی‌تا: ۲۸۴)

در *لعنت‌نامه* شیوخ مجمع روحانیون یهود، درمورد اسپینوزا که اصول بسیاری از آئین تورات را انکار و شدیدترین حملات را متوجه ادیان الهی و به‌ویژه یهودیت داشته، آمده است:

شیوخ مجمع روحانیون به این وسیله به اطلاع می‌رسانند که پس از آنکه اطمینان کامل حاصل کردند که (باروخ اسپینوزا) دارای عقاید و اعمال ناشایستی است، نخست به طرق گوناگون کوشش کردند تا او را از این راه بازگردانند، ولی از هدایت او به راه راست عاجز شدند و برعکس روزه‌روز اطمینان بیشتری پیدا کردند که وی عقاید کفرآمیز خطرناکی دارد و آن را بیشتر در میان مردم نشر و تبلیغ می‌کند، و بسیاری از اشخاص قابل اعتماد و عادل در حضور اسپینوزای مذکور به این امر شهادت دادند و از این جهت کاملاً مجرم شناخته شد. بنابراین، مسئله کاملاً در حضور مجمع روحانیون مطرح شد و همه به اتفاق، رأی دادند که اسپینوزای مذکور را لعن و تکفیر کنند و او را از قوم اسرائیل قطع و جدا و با لعنت‌نامه ذیل او را لعن و نفرین نمایند.
بنا به حکم فرشتگان و دستور اولیای دین ... (دورانت، ۱۳۷۰: ۲۱۲)

نقد و بررسی

در عبارات فوق، استدلال علمای یهود درمورد مجازات مرتدان، پس از استناد به تورات، چیزی جز لزوم نفرت از گناهکاران و انتقام از آنان ذکر نشده است.

به‌نظر می‌رسد که استدلال بر لزوم قتل مرتد، به‌خاطر نفرت الهی از گناه ارتداد و لزوم عکس‌العمل مؤمنان، آن هم در حد سنگسار قابل پذیرش نباشد و از توجیه عقلی هم برخوردار نیست. زیرا خداوند اگر درصدد مجازات مجرمان توهین‌کننده به خویش باشد، خود بهتر می‌تواند او را مجازات نماید و نیازی ندارد که به دیگران فرمان دهد تا از حقوق الهی دفاع نمایند. چنان‌که قرآن کریم به‌صراحت تمام، این معنا را محکوم فرموده است:

وَلَوْ شَاءَ رَبُّكَ لَأَمَنَّ مَنْ فِي الْأَرْضِ كُلَّهُمْ جَمِيعًا أَفَأَنْتَ تُكْرِهُ النَّاسَ حَتَّىٰ يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ.
(یونس / ۹۹)

اگر خدای تو می‌خواست، همه مردم جهان ایمان می‌آوردند، آیا تو می‌خواهی مردم را به اکراه به ایمان وادار نمایی؟!

مهم‌تر اینکه احترام خون انسان در تورات نیز مانند قرآن متوقف به ایمان به خدا نبوده و گناه کشتن هر انسانی اعم از مؤمن و کافر، بدون اینکه مرتکب قتل یا فساد شده باشد، مساوی با کشتن همه انسان‌ها معرفی شده است:

مِنْ أَجْلِ ذَلِكَ كَتَبْنَا عَلَىٰ بَنِي إِسْرَائِيلَ أَنَّهُ مَن قَتَلَ نَفْسًا بِغَيْرِ نَفْسٍ أَوْ فَسَادٍ فِي الْأَرْضِ فَكَأَنَّمَا قَتَلَ النَّاسَ جَمِيعًا وَمَنْ أَحْيَاهَا فَكَأَنَّمَا أَحْيَا النَّاسَ جَمِيعًا. (مائده / ۳۲)

مضمون آیه فوق که در اسلام و یهودیت پذیرفته است، می‌تواند دلیل بر منع کشتن مرتدان، به‌صرف ارتداد حتی در آئین یهود بوده باشد؛ زیرا مرتدان عقیدتی غیر محارب نیز نه مرتکب قتلی شده و نه موجب فسادى بوده‌اند. بلکه به‌تعبیر بعضی از عالمان معاصر، دگرگونی عقیده امری غیراختیاری است و اصولاً جرم نخواهد بود. (ر.ک: عزیزیان، ۱۳۸۹: ۵۴)

مهم‌تر از همه اینکه استدلال عالمان یهود به متن تورات نیز ناتمام می‌نماید. چه اینکه قرآن کریم که همین حکایت را مطابق نقل تورات آورده، نه‌تنها از آن، مجازات اعدام استفاده نمی‌شود، بلکه بر این معنا تصریح دارد که موسی علیه السلام مجازات اعدام را حتی در مورد سامری که عامل گمراهی بنی‌اسرائیل بوده نیز اجرا نکرده و به تبعید او اکتفا نموده است.

وَإِذْ قَالَ مُوسَىٰ لِقَوْمِهِ يَا قَوْمِ إِنِّي كُنْتُ نَذِيرًا لَّكُمْ أَنْ تُكْفِرُوا بِلِقَاءِ رَبِّكُمْ إِنَّكُمْ ظَلَمْتُمْ أَنْفُسَكُمْ بِاتِّخَاذِكُمُ الْعِجْلَ فَتُوبُوا إِلَىٰ بَارئِكُمْ فَاقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ ذَٰلِكُمْ خَيْرٌ لَّكُمْ لَكُمْ بَارئِكُمْ فَتَابَ عَلَيْكُمْ إِنَّهُ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ. (بقره / ۵۴)

در تفسیر این آیه هرچند بسیاری از مفسران با الهام از تورات و گفتار یهود واژه «اقتلوا» را به‌معنای کشتن افراد گرفته‌اند، ولی پاره‌ای از بزرگان اهل تفسیر، مانند زمخشری در *کشاف* (۱۴۱۴: ۱ / ۱۳۹) و شیخ طبرسی در *مجمع البیان* (۱۴۱۸: ۳ / ۲۳۸) و راغب اصفهانی در *المفردات* (بی‌تا: ۴۰۷) و ... و تفسیر *کنزالدقائق* (۱۳۶۶: ۱ / ۴۳۶) و تفسیر ملاصدرا (۱۳۷۰: ۳ / ۲۹۹) و ... آن را به‌معنای تزکیه نفس گرفته‌اند و همین نظر را به ابوعلی جبائی و ابن‌اسحاق نسبت داده‌اند. براساس این نظر که احسن و اوفق با احتیاط می‌نماید، نتیجه این می‌شود که در تورات نیز دلیلی روشن بر مجازات قتل، برای مرتدان وجود ندارد. زیرا مهم‌ترین آیه ناظر به لزوم قتل مرتد، همین آیه است که نه جمله «اقتلوا انفسکم» در آن لزوماً به‌معنای اعدام است، و نه فرمان قتل در آن تنها حکم منحصربه‌فرد و غیر قابل اغماض بوده است؛ زیرا در پایان کار خبر از عفو خداوندی داده شده و همه مرتدان مورد عفو قرار گرفته‌اند. شگفت اینکه به نقل قرآن، سامری که خود سازنده گوساله و عامل اصلی تحقق چنین جرم بزرگی در بنی‌اسرائیل بود نیز محکوم به اعدام نگردید، بلکه محکوم به تبعید شده است: «قَالَ فَادْهَبْ فَإِنَّ لَكَ فِي الْحَيَاةِ أَنْ تَقُولَ لَا مِسَاسَ...» (طه / ۹۷)

ارتداد و مجازات آن در آئین کلیسا

مسیحیت به تصریح انجیل و تأیید قرآن کریم «وَرَسُولًا إِلَىٰ بَنِي إِسْرَائِيلَ... وَمُصَدِّقًا لِّمَا بَيْنَ يَدَيَّ مِنَ التَّوْرَةِ وَأَحْلَلْ لَكُمْ بَعْضَ الَّذِي حُرِّمَ عَلَيْكُمْ...» (آل عمران / ۵۰ - ۴۹) شریعتی مستقل از تورات نیست. بنابراین، اگر

درمورد جرم ارتداد و اسناد آن در آئین یهود تردید محتمل باشد، این معنا در مسیحیت نیز همان گونه خواهد بود. تفاوت تنها در این معناست که یهودیان، آئین موسی ﷺ را ویژه بنی اسرائیل دانسته و لذا مجازات مرتد را نیز مخصوص قوم یهود دانسته، ولی مسیحیان به خاطر اصل «تبشیر» داتره مشمولین این مجازات را وسیع تر می‌دانند و بر لزوم مجازات مرتد نیز استدلال‌هایی ارائه کرده‌اند.

با اینکه به اعتراف ارباب کلیسا، مسیح ﷺ به‌عنوان پیامبر رحمت، احکام عقوبتی مانند حرمت چربی حیوانات و ... را برداشته و پولس تسهیلات دیگری مثل حلیت گوشت خوک و عدم وجوب ختان و ... بدان افزوده است، ولی درمورد مرتدان روشی مشابه یهودیان و بلکه در مواردی احکامی خشونت‌بارتر از آنان بوده است. شاید به‌همین علت اندیشه اصلاحی نسبت به مجازات مرتدان و ... نیز در میان طرفداران این آئین به مراتب گسترده‌تر و مؤثرتر بوده، تا آنجا که بعضی، اجرای هرگونه خشونت را با روح مسیحیت ناسازگار دانسته‌اند.

«میرچا ایلپاده» در کتاب *دائرةالمعارف دین* می‌نویسد:

نویسندگان قدیم مسیحیت، مفهوم ترک آئین را که در ملاحم آمده از یهودیان اقتباس کردند ... در قانون کلیسای قدیم درمورد ارتداد به این دلیل بسیار شدید بود که آنان ارتداد را یک بزه غیرقابل جبران تلقی می‌کردند، زیرا پس از [غسل] تعمید راهی برای بخشایش گناهان وجود نداشت. فقط پس از دوران دقیانوس پذیرش مجدد سقوط کردگان [با توبه] مجاز گردید. پس از مسیحی شدن «کنستانتین» ارتداد یک بزه مدنی محسوب شد که از نظر قانون، قابل مجازات است. فرمان‌های مجمع‌القوانین «تئودوس» بر این شدت گواهی می‌دهد. آن مسیحیانی که بت‌پرست شوند از مقام و حق شهادت دادن محروم خواهند شد و هر گواهی که بدهند از اساس لغو خواهد بود. ده سال بعد در فرمانی اعلام داشت: کسانی که از ایمان مقدس دست بردارند، از جامعه انسان‌ها منفصل خواهند شد. صلاحیت شهادت دادن از آنها سلب گردیده و از ارث محروم شده و موقعیت اجتماعی و وضعیت قانونی خود را از دست می‌دهند. ننگ ابدی بر جبین آنها نقش خواهد بست. (الیاهو، ۱۳۷۲: واژه ارتداد)

ارتداد را سابقاً جرم علیه مملکت تلقی می‌کردند و لذا حکومت‌ها، مجازات اعدام را برای آن مقرر می‌داشتند؛ ولی کلیساهای پروتستان امروزه دیگر مؤمنین را از مصاحبت با افرادی که در عرصه مخالفت و ردّ کلیسا قرار دارند، منع نمی‌کنند.

کلیساهای اولیه همیشه بین مرتدینی که به‌طور مجرمانه بر ارتداد خود پافشاری می‌کردند و مرتدینی که عقیده آنها صرفاً بر اثر اشتباه بوده یا در دوران ارتداد به دنیا آمده‌اند، فرق می‌گذاشته‌اند. و همچنین مرتدین صلح‌جو، از آنهایی که عقایدشان ایجاد اغتشاش و بی‌نظمی می‌کرده، متفاوت بوده‌اند.

به دنبال جنگ صلیبی، دادگاه‌های تفتیش عقاید به وجود آمد. در این دادگاه‌ها برای گرفتن اعتراف، از شکنجه استفاده می‌شد. آنها که به گناه اعتراف می‌کردند، مجازات سهل‌تری داشتند؛ ولی آنان که اعتراف نمی‌کردند و یا قبلاً یک‌بار دیگر توبه نموده و توبه خود را شکسته بودند، زنده‌زنده طعمه حریق می‌شدند. دادگاه‌های تفتیش عقاید در فرانسه و ایتالیا مدت‌ها ادامه داشت، ولی در آلمان گاه‌گاه تشکیل می‌شد. از میان روحانیون مسیحی، به ویژه فرقه «فرانسوا» با تفتیش عقاید مخالف بودند و لذا یکی از روحانیون این فرقه در اعتراض به این دادگاه‌ها می‌نویسد: «اگر پطرس و پولس مقدس نیز به این دیوان احضار می‌شدند برائت ذمه حاصل نمی‌کرد.»

توماس اکویناس، دانشمند برجسته و پرآوازه مسیحی نیز شدیدترین برخورد با مرتدان را مجاز می‌داند. او در توجیه موضع خشن خود می‌گوید: «در مورد بدعت‌گذاران دو نکته باید رعایت شود، یکی نسبت به خود بدعت‌گذاران و دیگر نسبت به کلیسا. نسبت به بدعت‌گذاران گناهی وجود دارد که نه تنها به سبب آن گناه باید تکفیر و از کلیسا جدا شوند، بلکه باید با مرگ نیز از جهان منقطع شوند؛ زیرا فاسد کردن ایمان که حیات روح به آن بستگی دارد، از جعل پول که حیات مادی به آن بستگی دارد، بسیار سنگین‌تر است. پس اگر مقام سکولار، جاعلان پول و دزدان دیگر را به سبب رفتار زشتشان به مرگ محکوم می‌کند، دلیل محکم‌تری وجود دارد که بدعت‌گذاران به محض اثبات بدعتشان نه تنها تکفیر، بلکه باید اعدام نیز بشوند.

اما نسبت به کلیسا رحمتی وجود دارد که به بازگشت گمراهان ناظر است و بدین سبب کلیسا در محکوم کردن آنان شتاب نمی‌ورزد، بلکه «بعد از یکی دوبرار نصیحت» همان‌طور که پولس رسول راهنمایی کرده است، اگر پس از آن باز هم وی سرسختی کند، و دیگر امیدی بر بازگشت او نباشد، نجات دیگران را در نظر می‌گیرد و او را تکفیر و از کلیسا جدا می‌کند و به علاوه وی را به محکمه سکولار می‌سپارد، تا از آن طریق از جهان ریشه‌کن و اعدام شود.» (توفیقی، ۱۳۸۴: ۲۵۱)

شگفت این‌که سنت توماس، برای توجیه موضع خشن خود، به متنی از تورات و یا انجیل استناد نکرده و تنها از طریق قیاس اولویت، جرم ارتداد را از جرم جاعلان پول و دیگر دزدان بدتر دانسته و همان مجازات را در مورد آنان لازم‌الاجرا می‌داند، در حالی که حداقل چنین قیاسی در مورد بعضی از مرتدان صحیح به نظر نمی‌رسد.

موضع‌گیری دانشمندانی مانند سنت توماس و اجرای بی‌چون‌وچرای مجازات اعدام برای مرتدان، در تمامی دوران قرون وسطی، عاطفه انسان‌های زیادی را جریحه‌دار ساخت و نظریات معتدل‌تری را موجب گردید. از جمله نویسندگانی که درباره ارتداد و مجازات مرتد به تفصیل بحث کرده و صریحاً این شدت عمل را محکوم کرده، منتسکیو حقوق‌دان معروف فرانسوی، متوفای ۱۷۵۵ است. او در صفحه ۳۳۸ روح القوانین جرائم را به چهار دسته تقسیم می‌کند: «دسته‌ای از جرائم به مذهب برخورد دارد و دسته‌ای به اخلاق و قسم سوم با آرامش عمومی و چهارمین دسته جرائم علیه امنیت افراد می‌باشد. بالطبع بایستی کیفی‌هایی که داده می‌شود از طبیعت هریک از این اقسام مشتق گردد.» (منتسکیو، ۱۳۶۲: ۳۴۰)

به نظر منتسکیو، جرائم علیه مذهب، جرائمی هستند که مستقیماً علیه خود مذهب باشد و به مذهب حمله کند، نه آنچه اجرای آن را مختل می‌سازد، مثل کفر؛ زیرا جرائمی که اجرای مذهب را مختل می‌سازد محل آرامش یا امنیت افراد می‌باشند باید جزء این طبقه از جرائم قرار گیرند. به نظر او کیفر این جرم، از طبیعت آن استخراج می‌گردد که عبارت است از محروم کردن کلیه مزایای مذهبی مثل اخراج از معابد، محروم کردن از معاشرت با مؤمنین برای مدت محدود یا همیشه، دوری از کفار و منفور داشتن آنان، بد آمدن و منزجر بودن از این اشخاص، نعوذ بالله گفتن در برابر اعمال آنان و امثال این کیفرها؛ زیرا مجازات در مورد اعمالی که موجب اختلال در آرامش یا امنیت کشور می‌باشد، قضاوت آن مربوط به عدالت بشر است؛ ولی در اعمالی که به مقام الوهیت برخورد می‌کند، چون عمل عمومی نیست و مربوط به شخص مرتکب است، جرمی وجود ندارد. زیرا فقط میان انسان و خداست و خداوند میزان و موعد انتقام را خود بهتر می‌داند. (همان)

منتسکیو تأکید می‌کند: «بعضی از روحانیون فکر می‌کنند باید انتقام خدا را از افراد گرفت و حال آنکه خداوند را باید تقدیس کرد، نه اینکه به خاطر او انتقام گرفت؛ زیرا اگر با این فکر بخواهد عمل کند، معلوم نیست انتهای شکنجه‌ها به کجا خواهد رسید! اگر قوانین بشری بخواهند انتقام یک موجود لایتنهای یعنی خدا را از کفار بگیرند، مستلزم آن است که قوانین خود را روی اصول لایتنهای ترتیب دهند، نه روی طبیعت بشری که از جهالت، هوس و ضعف ترکیب یافته است. می‌گویند یک نفر یهودی به اتهام اینکه علیه حضرت مریم کفر گفته بود، محکوم شد که زنده‌زنده پوستش را بکنند. شوالیه‌های با نقاب و کارد در دست، به محل اعدام رفته بودند و میرغضب را پس می‌زدند تا خود انتقام شرافت حضرت مریم را گرفته باشند.» (همان: ۳۵۳)

گفتار منتسکیو حکایت از اعتقاد او به ناعادلانه بودن مجازات‌های ویژه مرتدان دارد. او در حقیقت بیان می‌دارد که: اولاً ارتداد در صورتی جرم است که محل امنیت و آرامش مردم باشد. اما در صورتی که چنین نباشد، مجازات مرتدان را باید به خود خدا واگذار کرد. ثانیاً در مواردی که مجرم را مجازات می‌کنند باید جرمه متناسب با جرم باشد. این بدان معنا نیست که ارتداد، جرم نبوده و یا مرتد را نباید مجازات کرد. لذا در *روح القوانین* می‌نویسد: «خوانندگان باید متوجه باشند که من نگفتم که مرتد را نباید کیفر داد، بلکه مقصودم این است که باید در کیفر او خیلی احتیاط کرد.» (همان: ۳۴۲)

موضع اصلاحی منتسکیو در *روح القوانین* و دیگر طرفداران اصلاح قوانین به تدریج در جامعه مسیحی جا باز کرد. سرانجام با اندیشه مارتین لوتر شکل نهایی یافت و در لایحه جهانی حقوق بشر به‌عنوان آزادی عقیدتی گنجانیده شد. این چیزی جز موضع‌گیری افراطی در برابر رویه غیر منطقی حاکم بر جامعه مسیحیت در گذشته تاریخ به‌شمار نمی‌آید.

ارتداد و مجازات آن در اندیشه زردشتیان

در این معنا که پیروان آئین زردشت نیز همانند یهودیان و مسیحیان دچار تنگ‌نظری دینی بوده و تنها پیروان

یک آئین یعنی مزدپرستان را اهل نجات و همه دیگران را دشمن خدا تلقی می کرده‌اند، تردیدی نیست. چه اینکه پیروان آئین زردشت مردم را به «به دین» و «بد دین» تقسیم نموده و بددینان یعنی همه غیرزردشتیان را اهریمن پرست دانسته‌اند. لذا جنگ یزدان پرستان با اهریمن پرستان را همانند جنگ یزدان با اهریمن دائمی دانسته و تا نابودی همیشگی اهریمن پرستان توصیه می‌نموده‌اند.

طبیعی است که در چنین اندیشه‌ای، ارتداد یعنی گرایش به بددینی و اهریمن پرستی گناه بزرگی تلقی شده که مجازات اعدام را برای مرتدان با خود داشته است. تفاوت این گروه با یهودیان و مسیحیان شاید در این معنا باشد که در جامعه زردشتی که احتمالاً مستندی دینی برای مجازات مرتدان مطرح نبوده، بالطبع نظریات اصلاحی در مجازات مرتدان خیلی زودتر از دیگر جوامع پدید آمده باشد. از این رو به نقل بعضی منابع، این اصلاحات از زمان اردشیر بابکان، اولین پادشاه زردشتی در ایران اعمال شده است.

قدیمی‌ترین متنی که حاکی از مجازات اعدام برای مرتدان در اندیشه زردشتیان است شاید «نامه تسر» باشد که احتمالاً در پاسخ به اعتراضات پادشاه طبرستان به اردشیر بابکان، از طرف موبد موبدان نگاشته شده است. متن این نامه که در اصالت و دلالت آن گفتگو بسیار است و دانشمندان متعددی درباره آن یا اثبات آن بحث نموده‌اند. به نقل استاد مینوی چنین است:

... و من تو را بیان کنم که قتل و عقوبت در آن زمان و کثرت آن در این زمان از قبل رعیت است نه پادشاه. بدان که عقوبات بر سه نوع گناه است یکی میان بنده و خدای عزّ اسمه که از دین بازگردد و بدعتی احداث کند در شریعت، و دیگری بین پادشاه و رعیت است که رعیت عصیان کند و یا خیانت و غش، و یکی نیز در میان برادران دنیا باشد که یکی بر دیگری ظلم نماید. در این هر سه پادشاه سنتی پدید آورد بسیار بهتر از پیشینیان - چه اینکه در روزگار پیشین هرکس از دین برگشتی، حالاً و عاجلاً قتل و سیاست فرمودندی، ولی شهنشاه فرمود که چنین کسی را به حبس بازدارند و علماً مدت یک سال هروقت او را بخوانند و نصیحت کنند و ادله و براهین بر او عرضه دارند و شبهه را زایل گردانند. اگر به توبه و انابت و استغفار باز آمد او را خلاصی دهند و اگر اصرار و استکبار او را برآستد بار دارد بعد از آن قتل فرمایند. دوم اینکه در گذشته هریک از ملوک عصیان کردی و یا از زحف بگریختی، هیچ امانی او را به جان نبودی و شهنشاه سنتی پدید آورد که از آن طایفه بعضی را به رهبت بکشند تا دیگران عبرت گیرند و بعضی را زنده نگاه دارند تا امیدوار باشند به عفو و میان خوف و رجا قرار گیرند و این رأی شامل تر است صلاح جهانداری را و ... (مینوی، ۱۳۱۱: ۱۷)

عبارات فوق حاکی از آن است که اعدام مرتد، قبل از ساسانیان نیز در میان ایرانیان متداول بوده است؛ تا آنجاکه فرصت توبه نیز به چنین متهمان داده نمی‌شده است. اردشیر در قالب اصلاحات قانونی در جهت

بازگشت افراد مرتد و لزوم پذیرش توبه مرتدان پدید آورده است. البته از این نامه نمی‌توان استنباط کرد که مجازات اعدام به استناد مقررات آئین زردشت انجام می‌شده است. دومین متنی که حکایت از برخورد خشن با مرتدان در ایران ساسانی دارد و نیز بیانگر این معناست که چنین مجازاتی ریشه دینی داشته عبارتی از کتاب *روایت پهلوی* است:

کسی که از دینی که بدان مقرر است، به‌دین دیگر رود، مرگ ارزان است؛ زیرا دین «به‌دینی» را رها می‌کند تا دین بدتر همی گیرد. به‌سبب گرفتن دین بدتر، مرگ ارزان همی شوند. چه آن دینی است که از راه ارث بدو رسیده است. پس خود بدان گناهکار نیست و امروز که دین دیگر گیرد بدان گناهکار باشد از «مرگ ارزانان» کسی که به‌دین به‌دینان درآید فوراً رستگار شود. (میرفخرائی، ۱۳۶۷: ۵)

همان‌گونه که می‌نگریم در این عبارت برای اثبات جرم بودن ارتداد، به روش مذهبی استدلال شده و نیز گویای آن است که برخورد با مرتدان در قالب مجازات خشن تا پایان دوران ساسانیان، همواره براساس اندیشه دینی وجود داشته است. هرچند سلاطین نیز احياناً آن را تشدید یا تخفیف می‌داده‌اند. در کتاب *دین زردشت می‌خوانیم*:

خسرو پرویز در پایان کار که از نفوذ امپراتوری روم خارج شد، فرمانی صادر کرد که ایرانیان زردشتی حق ندارند به آئین مسیحی وارد شوند و برای کسانی که مخفیانه از دین زردشتی خارج شوند و دین دیگری را بپذیرند، مجازات سختی در نظر گرفته می‌شود و تخلف از این فرمان، اغلب مجازات مرگ را به همراه داشته است. (عبدالهی، ۱۳۶۹: ۱۷۰)

در کتاب *ماتیکان هزار دستان* که در آن مجموعه قوانین عصر ساسانی آمده است، برای مرتدان و از دین‌برگشتگان زردشتی عقوبت‌های سنگینی در نظر گرفته شده است و اغلب این مرتدین و ملحدین کسانی هستند که در قیام‌های ضد شاهان و بزرگان دست داشته‌اند. (همان: ۱۸۹)

ابن‌مسکویه محقق بزرگ و نویسنده نامدار ایرانی در *تجارب الامم* - از کتابی که ظاهراً همان (التاج) باشد که انوشیروان به‌عنوان سیره عملی خود نگاشته - نقل می‌کند که روزی در «دستگرد» نشسته و عازم همدان برای گذراندن تابستان بودیم، درحالی که سفر چین و روم و ... به مهمانی خوانده شده بودند. ناگهان یکی از ارتشیان با شمشیر برهنه وارد کاخ شد و سه حجاب را پشت سر گذاشت، تصمیم داشت به جایی که ما هستیم وارد شود و به ما حمله کند. یکی از بزرگان به من دستور داد که با او با شمشیر روبه‌رو شوم ... بعضی از نگهبانان او را دستگیر نمودند و معلوم شد که افرادی هم‌عقیده دارد. لذا از من خواستند مطلب را رسیدگی کنم. من مرد را تهدید به قطع دست و دیگر عقوبت‌ها نمودم و اینکه اگر راست بگویی، دیگر مجازاتی

نخواهی دید. او گفت جمعی که کتبی ساخته و عقیده‌ای را مطرح و آن را به خداوند نسبت می‌دهند و به او گفته‌اند که اگر من را بکشد به بهشت خواهد رفت. پس از اثبات حقیقت سخن او، فرمان به آزادی او داده و اموالش را که از او گرفته بودند به او بازگرداندند و همه آنان که این دین را اختراع نموده و به او چنین پیشنهاد داده بودند را به قتل رسانیدیم (ابن مسکویه، ۱۳۶۶: ۱ / ۱۰۱)

وی همچنین از گفته انوشیروان نقل می‌کند:

موبد موبدان یمن خبر داد که بعضی اشراف که گروهی در دربار ما هستند و گروهی در شهرهای دیگر زندگی می‌کنند، عقیده‌شان برخلاف دین موروثی ماست که از پیامبران و علما به ما رسیده؛ و اینها مخفیانه مردم را به دین خود دعوت می‌نمایند و این موجب فساد مملکت است، و با وحدت کلمه آنها سازگار نیست. از این جهت مخالفین عقیدتی را احضار نمودم و دستور دادم با آنها بحث شود تا به حق اعتراف نمایند و سپس دستور دادم که اینها و همه افرادی را که دارای عقیده آنها بودند از پایتخت من و شهرها و کشور من تبعید شوند. (همان: ۱۰۲)

حاصل اینکه برخورد با مرتدان و اعدام آنان بدون استتاه و یا پس از استتاه، در میان تمامی پیروان ادیان الهی قبل از اسلام مطرح بوده و در این مجازات معمولاً استدلال به گناهکار بودن مرتدان و دفاع از حق الهی مطرح بوده است.

ارتداد و مجازات آنان در سایر ملل

بعضی از محققان، مجازات مرتد در جوامع غیر الهی را شدیدتر گزارش کرده‌اند. «محمد منیر ادلیبی» کتاب *قتل المرتد الجریمة التي حرمها الاسلام ولی این گزارش صحیح به نظر می‌رسد*. زیرا مجازات‌های گزارش شده در این جوامع همچون ریختن سرب گداخته در گوش افراد - به‌خاطر ارتداد افراد نبوده، بلکه در جوامع غیرتوحیدی مجازات افرادی که مجذوب ادیان دیگر می‌شده، به‌خاطر حفظ نظم و انسجام داخلی بوده است. قرآن کریم در سوره کهف از گفتار اصحاب کهف که به مسیحیت گراییده و برای حفظ عقیده خود از دربار دقیانوس قیصر روم فراری شده و به غاری پناه برده چنین حکایت دارد:

إِنَّهُمْ إِذْ يَنْظُرُوا عَلَيْكُمْ يَرْجُمُوكُمْ أَوْ يُعِيدُوكُمْ فِي مِلَّتِهِمْ وَلَنْ تُفْلِحُوا إِذًا أَبَدًا. (کهف / ۲۰)

به‌نظر می‌رسد این مجازات به‌خاطر عقیده جدید نبوده، بلکه به‌خاطر برهم خوردن انسجام داخلی جامعه و پیامدهای دیگر این ازهم‌پاشیدگی اجتماعی بوده است. لذا کفار هیچ‌گاه درصدد ترویج آئین و اعتقادات خود نبوده و با دیگر ملل جنگ عقیدتی نداشته‌اند. احتمالاً مردم عرب نیز قبل از اسلام که با یهودیان و مسیحیان از دیرباز همزیستی مسالمت‌آمیز داشته، مصداقی از همین معنا بوده‌اند.

جواهر لعل نهرو می‌نویسد:

اسلام خیلی زورتر از مسیحیت به چین راه یافت و بعد از اسلام مسیحیت به وسیلهٔ نسطوریان مطرح گردید. خاقان چین نمایندگان هر دو آئین را با ادب و احترام پذیرفت و به سخن آنان گوش داد و به هر دو آئین علاقه نشان داد و با کمال بی‌طرفی رفتار کرده و به عرب‌ها اجازه داد در شهر کانتون مسجدی بسازند که هنوز پا برجاست و این مسجد که بیش از هزار و سیصد سال سابقه تاریخی دارد از قدیمی‌ترین مساجد جهان است. (۱۳۶۱: ۱ / ۲۳۹)

مشیرالدوله حسن پیرنیا می‌نویسد: «چنگیزیان با دین کسی کاری نداشتند، به مردم آزادی مذهب دادند و مسلمانان کاشغر مقدم ایشان را با شادی تمام پذیرفتند.» (۱۳۷۸: ۲ / ۴۱۷)
محقق دیگری می‌نویسد:

مردم چین گروهی بت‌پرست و گروهی آتش‌پرست و گروهی آفتاب و ماه و گوساله‌پرست و ... هستند. هر کس به دینی که هست دیگران او را دشمن ندارند و با ایشان عداوت نمی‌کنند به تخصیص آن همه دینها، مسلمانی را به پسندند و هر کس خواهد، به دین محمد ﷺ درآید و دیگران او را منع نکنند بلکه بیسندند و رغبت کنند. (خطائی، ۱۳۵۷: ۴۹)

حاصل اینکه جوامع بت‌پرست با ایمان و اعتقاد مردم کاری نداشته و بالطبع مجازاتی به‌نام ارتداد نمی‌شناخته‌اند.

نویسندهٔ نامدار فرانسوی ژان ژاک روسو، دربارهٔ درگیری مذهبی پروتستان‌ها با کاتولیک‌ها در اروپا می‌نویسد:

خواهید گفت چرا در عصر بت‌پرستی که هر دولت خدایان و دین مخصوص داشت، جنگ‌های مذهبی رخ نمی‌داد؟ جواب می‌دهیم که علت همین است که هر کشوری خدائی مخصوص به خود داشت و خدایان را از تشکیلات سیاسی و قوانین خود جدا نمی‌دانست. بنابراین، جنگ‌های سیاسی و مذهبی یکی بوده مثل این بود که قلمرو خدایان به حدود کشورها محدود می‌شد و خدای یک ملت، هیچ حقی بر ملل دیگر نداشت. (روسو، ۱۳۵۸: ۱۹۳)

جان استوارت میل دربارهٔ زردشتیان مهاجر ایرانی به هند می‌نویسد: «هنگامی که این تیرهٔ باهوش و فعال از مقابل خلفای اسلامی فراری شده و به هندوستان غربی پناهنده شدند، فرمانروایان هند تنها با این شرط آنها را در کشور خود پذیرفتند که گوشت گاو نخورند و در مقابل، دین و آئین خود را همچنان داشته باشند و

موقعی که این منطقه هندونشین به وسیله مسلمانان فتح شد نیز زردشتی‌ها از کشورگشایان اسلامی اجازه گرفتند که مذهب خود را حفظ نمایند، مشروط به اینکه گوشت خوک نخورند. (میل، ۱۳۶۳: ۲۱۷)

حاصل اینکه مجازات اعدام برای مرتدان، عمدتاً معطوف به جوامع دارای اعتقاد دینی و توحیدی بوده است. شگفت اینکه این حکم، مستند به کتب مقس‌أئین‌های توحیدی نبوده است. این شدت‌عمل بیشتر معلول تصور غلطی بوده که برای پیروان ادیان الهی رخ داده که اعتقاد خویش را تنها شریعت مرضی خدا و دیگران را گمراه و دشمن خدا دانسته و در صورت عدم پذیرش آئین حق، آنان را فاقد حقوق و مستحق هرگونه عقوبت می‌دانسته‌اند.

ولی ملت‌هایی که آئین نجات‌بخش را منحصر به آئین خود خلاصه ندانسته، نسبت به تغییر عقیده ملت‌ها حساس نبوده، عکس‌العملی در مورد مرتدان جز به خاطر نظم، از خود نشان نمی‌داده‌اند.

اسلام و مجازات مرتد

قرآن کریم همه ادیان الهی را به رسمیت شناخته و از آنان خواسته است که مبارزه با اسلام را کنار گذاشته و آزادی عقیدتی را برای مسلمانان محترم بدارند. در موارد متعددی تنگ‌نظری دینی یهودیان و مسیحیان نسبت به یکدیگر را به شدت محکوم کرده است:

وَقَالَتِ الْيَهُودُ لَيْسَتْ النَّصَارَى عَلَى شَيْءٍ وَقَالَتِ النَّصَارَى لَيْسَتْ الْيَهُودُ عَلَى شَيْءٍ وَهُمْ يَتْلُونَ
الْكِتَابَ كَذَلِكَ قَالَ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ مِثْلَ قَوْلِهِمْ فَاللَّهُ يَحْكُمُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فِيمَا كَانُوا فِيهِ
يَخْتَلِفُونَ. (بقره / ۱۱۳)

و نیز می‌فرماید:

وَقَالُوا لَنْ يَدْخُلَ الْجَنَّةَ إِلَّا مَن كَانَ هُودًا أَوْ نَصَارَى تِلْكَ أَمَانِيُّهُمْ قُلْ هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ إِن كُنْتُمْ
صَادِقِينَ * بَلَىٰ مَن أَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلَّهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ فَلَهُ أَجْرُهُ عِنْدَ رَبِّهِ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ
يَحْزَنُونَ ... (بقره / ۱۱۲ - ۱۱۱)

اسلام در این آیه و بسیاری از آیات دیگر به معنای شریعت خاتم نبوده، بلکه به معنای لغوی آن یعنی تسلیم در برابر خدا، براساس باور فرد مکلف می‌باشد چنان‌که در سوره نمل، آیه ۴۴ از بلقیس که به سلیمان، پیامبر یهود گرویده تعبیر به «أَسَلَّمْتُ مَعَ سُلَيْمَانَ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ» شده است.

همزیستی با دیگر ملل از بارزترین مسائلی است که در سراسر این کتاب الهی خودنمایی دارد. در هیچ آیه‌ای در قرآن، کسی ملزم به پذیرش اسلام نشده و تنها چیزی که از آنان خواسته شده، عدم مزاحمت برای مسلمانان است.

قرآن کریم عقیده و مرام را امری غیر قابل اجبار دانسته: «لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ» (بقره / ۲۵۶) و برای نشر اسلام راهی جز برهان و پند و اندرز و جدال احسن، در گفتگو با مخاطبان خود نمی‌شناسد: «ادْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحُكْمِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَجَادِلْهُمْ بِلَّتِي هِيَ أَحْسَنُ...» (نحل / ۱۲۵) پافشاری و اصرار بر قبول دیگران را نیز امری پسندیده نمی‌شمارد: «وَكُلُوا شَاءَ رَبِّكَ لَأَمِّنَ مَنْ فِي الْأَرْضِ كُلُّهُمْ جَمِيعًا أَفَأَنْتَ تُكْرَهُ النَّاسَ حَتَّىٰ يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ». (یونس / ۹۹)

پیامبر گرامی ﷺ در نامه خود به پادشاهان وقت، به دستور پروردگار خویش آیه‌ای از قرآن را نگاشته:

قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا إِلَى كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ أَلَّا نَعْبُدَ إِلَّا اللَّهَ وَلَا نُشْرِكَ بِهِ شَيْئًا وَلَا نَتَّخِذَ بَعْضُنَا بَعْضًا أَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللَّهِ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَقُولُوا اشْهَدُوا بِأَنَّا مُسْلِمُونَ. (آل عمران / ۶۴)

در منطق قرآن شرط همزیستی این نخواهد بود که کسی از آئین خویش چشم پوشد و به آئین محمدی ﷺ درآید؛ بلکه در عین پابندی به آئین خویش می‌تواند با مسلمانان همکاری و تعاون داشته و همزیستی سالم و پایداری را داشته باشد. تا آنجا که رسول گرامی ﷺ را می‌نگریم که از مردم مکه، پس از آن همه درگیری‌های خونبار به همین بسنده کرد که آنان در پیمان صلح حدیبیه متعهد شدند که آزادی عقیده و مراسم دینی را برای مسلمین بپذیرند.

این نوع برخورد توأم با مدارا، نه تنها در آغاز بعثت و هجرت در قرآن مطرح است؛ بلکه در سوره مائده، یعنی آخرین سوره قرآن نیز ضمن آیات متعددی از اصالت الهی سه آئین اسلام و یهودیت و مسیحیت سخن گفته و از همه اهل کتاب توقع همکاری توأم با رقابت در عمل به اصول انسانی را دارد:

لِكُلِّ جَعَلْنَا مِنْكُمْ شِرْعَةً وَمِنْهَاجًا وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لَجَعَلَكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَلَكِنْ لِيَبْلُوَكُمْ فِي مَا آتَاكُمْ فَاسْتَبِقُوا الْخَيْرَاتِ إِلَى اللَّهِ مَرْجِعُكُمْ جَمِيعًا فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ فِيهِ تَخْتَلِفُونَ. (مائده / ۴۸)

زیرا آئینی که از آغاز، کسی را به پذیرش عقیده و مرامی مجبور نساخته و عقیده را امری غیر قابل اکراه می‌شمارد، درمورد واردشوندگان و خارج‌شوندگان از آن آئین، حساسیتی نخواهد داشت؛ جز اینکه افرادی بخواهند در قالب توطئه و خیانت، اعتبار آئین الهی را زیر سؤال برده و یا بر ضد ملت مسلمان، عملیاتی خرابکارانه را ایجاد نمایند.

کیفر ارتداد در اسلام

جامعه اسلامی در دوران ۲۳ سال بعثت پیامبر شاهد ارتداد مکرر جمعی از مسلمانان در اثر شکنجه و یا خیانت بوده است، تا آنجا که زمخشری در تفسیر کشاف می‌نویسد: «در اسلام یازده فرقه مرتد شدند. سه گروه در دوران پیامبر و هفت گروه در دوران ابوبکر و یک گروه در دوران عمر.» (زمخشری، ۱۴۱۱: ۱ / ۶۴۴)

ولیکن درعین حال هیچ‌گاه مجازاتی برای مرتدان به‌عنوان اولی، گزارش نشده و به‌عنوان ثانوی، یعنی در مواردی که مرتدان و منافقان از این طریق درصدد ضربه زدن به اقتدار ملت مسلمان بوده نیز جز تهدید نسبت‌به آنها در قرآن اقدامی خاص توصیه نشده است. تنها موردی که در قرآن فرمان به مجازات مرتدان داده شده، موردی است که افرادی پس از ارتداد از اسلام به‌عنوان محارب اقدام به قتل و سرقت اموال مسلمانان داشته‌اند:

إِنَّمَا جَزَاءُ الَّذِينَ يُحَارِبُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَيَسْعَوْنَ فِي الْأَرْضِ فَسَادًا أَنْ يُقَتَّلُوا أَوْ يُصَلَّبُوا أَوْ تُقَطَّعَ أَيْدِيهِمْ وَأَرْجُلُهُمْ مِنْ خِلَافٍ أَوْ يُنْفَوْا مِنَ الْأَرْضِ ... (مائده / ۳۳)

بدیهی است که مجازات مرتدان در صورت اقدامات خیانتکارانه، ربطی به مجرمیت عقیدتی مرتدان نداشته و ندارد؛ چه اینکه مجازات افراد خائن، در صورتی که مسلمان نیز بوده باشند، ضرورت دارد. یعنی مجرم اعم از مسلمان و غیرمسلمان، در هر جامعه‌ای مجازات خواهد شد. بنابراین، مجازات این گروه از مرتدان به‌معنای جرم به‌حساب آمدن نفس ارتداد و لزوم مجازات او از نظر قانونی نخواهد بود.

آیات ناظر به سرگذشت مرتدان در جامعه اسلامی

در مباحث گذشته به آیاتی چند از قرآن کریم و تورات اشاره شد که به کیفر مرتد در دیگر ادیان الهی، از جمله آئین یهود و مسیحیت اشاره داشت. آیاتی که بیشترین تأثیر را در برداشت مسلمانان در بحث از مجازات مرتد در جامعه اسلامی را داشته است. اولین آیاتی که از نظر تاریخی به این بحث مربوط است آیات ۱۰۷ تا ۱۰۹ از سوره نحل است که به اعتقاد مفسران، از سرگذشت عمار یاسر، صحابی ارجمند پیامبر گرامی اسلام ﷺ و پدر و مادرش حکایت دارد.

مردم مکه مسلمانان ضعیفی را که از حمایت قومی و فامیلی برخوردار نبودند، شکنجه داده تا از عقیده خویش دست بردارند و به آئین شرک بازگردند. پاره‌ای از مسلمانان، در اثر شدت شکنجه و یا ترس از عواقب دیگر، از اسلام روی گردانیدند؛ ولی عمار و پدرش یاسر و مادرش سمیه مقاومت نمودند تا سرانجام دو تن از آنان یعنی یاسر و سمیه در زیر شکنجه جان دادند. اما عمار زیر شکنجه‌های طاقت‌سوز در اندیشه فرو رفت که ممکن است کشته شدن او بدین‌صورت نفعی برای اسلام و یا مسلمین نداشته باشد، لذا ترجیح داد در ظاهر به پیشنهاد شکنجه‌گران یعنی انکار اسلام تن دردهد و از شکنجه آنان رهایی یابد، ولی بعد پشیمان گردید که مبدا چنین جملاتی هرچند مطابق اعتقاد قلبی او نبوده است، ناخشنودی خدا و رسول او را به‌دنبال داشته باشد. نگران به پیامبر ﷺ مراجعه کرد و جریان را بازگو نمود و به این مناسبت این آیات نازل گردید:

مَنْ كَفَرَ بِاللَّهِ مِنْ بَعْدِ إِيمَانِهِ إِلَّا مَنْ أُكْرِهَ وَقَلْبُهُ مُطْمَئِنٌّ بِالْإِيمَانِ وَلَكِنْ مَنْ شَرَحَ بِالْكُفْرِ صَدْرًا فَعَلَيْهِمْ غَضَبٌ مِنَ اللَّهِ وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ، ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ اسْتَحَبُّوا الْحَيَاةَ الدُّنْيَا عَلَى الْآخِرَةِ ... (نحل / ۱۰۶)

همان گونه که می‌نگریم در این آیات چیزی به معنای عذاب دنیوی حتی در مورد کسانی که بدون عذر از اسلام روی گردانیده‌اند گزارش نشده، بلکه تنها در مورد آنان غضب الهی و عذاب عظیم اخروی را یادآور شده و می‌فرماید: «لَا جَرَمَ لَهُمْ فِي الْآخِرَةِ هُمْ الْخَاسِرُونَ؛ سرانجام اینان در قیامت زیانکار خواهند بود.» (هود / ۲۲)

در خبر است که عمار یاسر پس از این جریان هنگامی که وضعیت خویش را با رسول خدا ﷺ مطرح ساخت، حضرت فرمود: «اگر باز هم گرفتار آمدی به همین روش می‌توانی خود را نجات دهی» (زمخشری، ۱۴۱۱: ۱ / ۱۳۹)

در مورد دیگری در قرآن کریم با این آیات مواجه می‌شویم:

كَيْفَ يَهْدِي اللَّهُ قَوْمًا كَفَرُوا بَعْدَ إِيمَانِهِمْ وَشَهِدُوا أَنَّ الرَّسُولَ حَقٌّ وَجَاءَهُمُ الْبَيِّنَاتُ وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ * أُولَئِكَ جَزَاؤُهُمْ أَنْ عَلَيْهِمْ لَعْنَةُ اللَّهِ وَالْمَلَائِكَةِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ * خَالِدِينَ فِيهَا لَا يُخَفَّفُ عَنْهُمْ الْعَذَابُ وَلَا هُمْ يُنظَرُونَ * إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ وَأَصْلَحُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ * إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بَعْدَ إِيمَانِهِمْ ثُمَّ أَزْدَادُوا كُفْرًا لَنْ نُقْبِلَ تَوْبَتَهُمْ وَأُولَئِكَ هُمُ الضَّالُّونَ. (آل عمران / ۹۳ - ۸۵)

این آیات مربوط به دوران پس از هجرت بوده ولی در عین حال ملاحظه می‌کنیم که در آن، هیچ‌گونه سخنی از مجازات قانونی نیامده و تنها سخن از زشتی عمل ارتداد و مجازات اخروی در مورد مرتدان می‌باشد. مراد از جمله «لَنْ نُقْبِلَ تَوْبَتَهُمْ» نیز در این آیه ناظر به معنای مجازات دنیوی نمی‌تواند باشد، چنان که به اعتقاد بسیاری از بزرگان اهل تفسیر، به معنای عدم قبول توبه مرتدان بر فرض صدق آنها نیز نخواهد بود؛ بلکه به معنای آن است که اگر صادقانه بازگشت نمایند، در آخرت معذب خواهند بود.

جالب اینکه پاره‌ای از مفسران در شأن نزول این آیات آورده‌اند که یکی از انصار به نام «حارث بن سوید» مرد مسلمانی را به نام «مجدر بن ذیاد بلوی» به قتل رسانید و برای فرار از مجازات قتل، به مکه گریخت و مرتد شد، ولی بعدها پشیمان شد و به خویشاوندانش پیام فرستاد تا از رسول خدا در مورد قبول توبه او سؤال شود. به این مناسبت آیه «إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا...» نازل گردید و برادر حارث که جلاس نام داشت همین آیه را برای برادرش فرستاد و او به مدینه بازگشت و توبه کرد و پیامبر ﷺ توبه او را پذیرفت.^۱ (طبرسی، ۱۳۶۹: ۲ / ۷۸۹)

مورد دیگر آیه‌ای است که در آن می‌خوانیم:

وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ افْتَرَى عَلَى اللَّهِ كَذِبًا أَوْ قَالَ أُوحِيَ إِلَيَّ وَلَمْ يُوحَ إِلَيْهِ شَيْءٌ وَمَنْ قَالَ سَأُنزِلُ مِثْلَ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ وَلَوْ تَرَى إِذِ الظَّالِمُونَ فِي غَمْرَاتِ الْمَوْتِ وَالْمَلَائِكَةُ بَاسِطُوا أَيْدِيَهُمْ أَخْرَجُوا أَنْفُسَكُمْ الْيَوْمَ تُجْزَوْنَ عَذَابَ الْهُونِ بِمَا كُنْتُمْ تَقُولُونَ عَلَى اللَّهِ غَيْرَ الْحَقِّ... (انعام / ۹۳)

۱. نویری، ۱۳۶۴: ۲ / ۲۷۴؛ مسعودی، ۱۳۶۵: ۲۲۶؛ بلاذری، ۱۳۶۷: ۲۱؛ ابن هشام، بی تا: ۳ / ۹۴؛ ابن ابی‌الحدید، ۱۳۷۹: ۱۵ / ۴۸.

در این آیات که به نقل مفسران در مورد «عبدالله بن ابی سرح» برادر رضاعی «عثمان بن عفان» نازل گردیده و از آیات مدنی است. هیچ‌گونه مجازات دنیوی برای مرتدان مطرح نشده و تنها به عذاب اخروی و به‌ویژه به‌هنگام قبض روح آنان اشاره شده است. درحالی‌که اگر ارتداد در اسلام به‌عنوان جرم حقوقی مطرح بود، می‌بایست در مورد مرتدی مانند ابی سرح مطرح می‌گردید، چه اینکه او پس از اسلام آوردن و حضور در محضر نبوی و کسب افتخار کاتب وحی بودن، بدون علت موجهی، به مکه و جمع مخالفان پیامبر پیوست و مدعی شد که من نیز می‌توانم مانند پیامبر، قرآن و کتابی ارائه دهم. همچنین مدعی شد که در کتابت وحی برای رسول خدا ﷺ نیز خیانت نموده است.

این معنا یعنی عدم ذکر مجازات دنیوی برای مرتدان در سراسر قرآن تا آخرین دوران حیات پیامبر ﷺ ادامه داشته است. لذاست که در سوره مائده که حاوی آخرین آیات قرآن است و به‌اعتقاد همه مفسران در آن احکام نهایی اسلام ذکر گردیده - یعنی حکم منسوخی در این سوره وجود ندارد - نیز در مورد مرتدان لحن اولیه قرآن عوض نشده است. در این سوره نیز به ملامت اخلاقی در مورد مرتدان بسنده شده است.^۱

موضع قرآن در مورد منافقان

قرآن مکرراً نسبت به خطر منافقان و ارتداد آنان هشدار داده، ولی هیچ‌گاه برای منافقان که بالطبع از مرتدان و یا بدتر از مرتدان بوده‌اند، مجازاتی دنیوی مطرح نساخته است. عجیب‌تر اینکه پیامبر گرامی اسلام ﷺ در مورد منافق معروفی مانند عبدالله بن ابی، رئیس خزرج که در سفر تبوک تهدید به کودتای نظامی بر ضد پیامبر ﷺ نموده بود و اقدامات فراوان دیگر درباره اسلام و شخص پیامبر داشت، اقدام حقوقی انجام نداد. نمونه آن آیاتی است که در سوره توبه آمده است. (به آیات ۶۴ تا ۶۹ سوره توبه مراجعه شود) در جنگ احزاب نیز هنگامی که مسلمانان مورد خیانت یهودیان و منافقان قرار گرفتند، پیامبر اکرم ﷺ تنها به تهدید منافقان اکتفا کرد و اقدام عملی بر ضد آنان به‌کار نیست:

لَئِنْ لَمْ يَنْتَهِ الْمُنَافِقُونَ وَالَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ وَالْمُرْجِفُونَ فِي الْمَدِينَةِ لَنُغْرِيَنَّكَ بِهِمْ ثُمَّ لَا يُجَاوِرُونَكَ فِيهَا إِلَّا قَلِيلًا. (احزاب / ۶۰)

شگفت این‌که، همین تهدید نیز هیچ‌گاه در مورد آنان از جانب پیامبر ﷺ عملی نشد، درحالی‌که آنان به روش خیانت‌بار خویش ادامه داده و در سال نهم هجرت در مدینه مسجد ضرار را به قصد پایگاه توطئه بنا کردند. به‌تصریح قرآن در سوره منافقون مقارن جنگ غطفان، عبدالله بن ابی تهدید کرده بود که چون به

۱. جهت توضیح بیشتر در این زمینه خوانندگان محترم می‌توانند به کتاب احکام مرتد از دیدگاه اسلام و حقوق بشر نوشته سیف‌الله صراطی ص ۲۴۹ - ۲۳۱ مراجعه نمایند.

مدینه بازگردیم، عزیزان این شهر (یعنی خودش) ذلیلان شهر یعنی حضرت رسول ﷺ و دیگر مهاجران را اخراج خواهند نمود.

خبر این توطئه به پیامبر ﷺ رسید و وحی الهی نیز این خبر را تأیید فرمود، ولی هنگامی که منافقان خود منکر آن گردیدند، پیامبر ﷺ اقدامی عملی بر ضد آنان به کار نیست.^۱ از این نمونه در مورد منافقان و مرتدان در قرآن کریم آیات بسیاری است که بررسی همگی آنها از حوصله این مقاله خارج است.

مجازات محاربان

تنها آیه‌ای که در قرآن کریم می‌تواند ناظر به مجازات مرتد باشد، آیه ۳۴ از سوره مائده است که به آیه محاربه هم معروف است. این آیه در مورد مرتدانی از «بنی‌ضبه» نازل گردیده که پس از مسلمان شدن به‌خاطر بیماری یرقان‌شان، پیامبر آنان را به محل نگهداری شتران زکات فرستاد تا با خوردن ابوال و البان شتران بهبود یافته، ولی آنان پس از بهبودی خیانت ورزیده و نگهبانان احشام زکات را کشته و شتران صدقه را به غارت بردند. رسول خدا ﷺ فرمان تعقیب و دستگیری آنان را صادر کرد. سرانجام، فرمان قتل و صلب و قطع دست و پا و یا تبعید را درباره آنان مطرح ساخته است:

إِذَا جَاءَ الَّذِينَ يُحَارِبُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَيَسْعَوْنَ فِي الْأَرْضِ فَسَادًا أَنْ يُقَتَّلُوا أَوْ يُصَلَّبُوا أَوْ تُنَقَّعَ أَيْدِيهِمْ وَأَرْجُلُهُمْ مِنْ خَلْفِهِمْ أَوْ يُنْفَوْا مِنَ الْأَرْضِ ذَلِكَ لَهُمْ خِزْيٌ فِي الدُّنْيَا وَلَهُمْ فِي الْأُخْرَةِ عَذَابٌ عَظِيمٌ. (مائده / ۳۳)

حر عاملی در *وسائل*، ج ۱۸، ص ۵۳۵ به نقل از کلینی در *کافی* در شأن نزول آیه محاربه روایت کرده که گروهی از «بنی‌ضبه» به‌عنوان مسلمان در مدینه به رسول خدا وارد شدند، درحالی‌که از بیماری یرقان رنج می‌بردند. پیامبر ﷺ به آنان فرمود: نزد ما بمانید تا پس از بهبودی شما را همراه سپاهیان اسلام به قبیله خودتان بازگردانم و آنان را به محلی که شتران زکات نگهداری می‌شد فرستاد. بنو ضبه مدتی از شیر شتران صدقه استفاده نموده و بهبود یافتند، ولی سرانجام نگهبانان شتران زکات را به قتل رسانده و شتران را به غارت بردند. (ر.ک: طبرسی، ۱۳۷۶: ۳ / ۲۹۱؛ رازی، بی‌تا: ۱۱ / ۲۱۷؛ کاشانی، ۱۳۶۲: ۸ / ۴۸؛ کلینی، ۱۳۸۸: ۷ / ۲۴۵؛ فیض کاشانی، بی‌تا: ۲ / ۳۲؛ ابان بن عثمان، ۱۳۷۵: ۱۲۰)

هنگامی که پیامبر ﷺ از جریان ارتداد و قتل و سرقت آنان با خبر شد، گروهی را همراه علی ﷺ به تعقیب آنان فرستاد و ایشان را دستگیر فرمود. به این مناسبت آیه فوق نازل گردیده است.

۱. حر عاملی در *وسائل الشیعه*، (۱۳ / ۵) آورده است که پیامبر اکرم ﷺ فرمود: «اگر این نبود که بعدها می‌گفتند محمد از مردمی کمک گرفت ولی بعد از پیروزی بر دشمن خود یارانش را کشت، افراد بسیاری را به قتل می‌آوردم.»

شگفت اینکه آیه محاربه نیز که در مورد جمعی از مرتدان نازل شده، همه افراد مرتد و محارب را محکوم به اعدام ندانسته، بلکه مجازات‌های متعددی را به تناسب جرم آنان مطرح ساخته که از جمله تبعید است. دکتر محمد رواس در موسوعه فقهی، در مجلد ویژه عبدالله بن عمر می‌نویسد: «روی عنه ان قوله تعالی، انما جزاء الذین یحاربون الله ... نزلت فی المرتدین ...». (بی‌تا: ۳۶۲)

پرواضح است که هیچ آئینی با محاربان که مسلحانه بر ضد نظام قیام نموده و امنیت مردم را به خطر انداخته و افرادی را کشته و اموال عمومی را به غارت می‌برند، برخوردی جز آن نخواهد داشت؛ خواه این محاربان مسلمان باشند و یا غیرمسلمان، مرتد باشند یا غیرمرتد.

از بررسی آیات قرآن، به ویژه آیه ۳۴ سوره مائده، می‌توان نتیجه گرفت که مرتدان عقیدتی مانند همه غیرمسلمانان دیگر مادام که قیامی بر ضد دولت یا جامعه اسلامی نداشته باشند، از امنیت لازم برخوردار بوده و تنها در صورتی که به هر صورت بر ضد دولت یا مردم مسلمان قیام کرده‌اند مانند هر مفسد و محارب دیگری به وسیله مسلمانان سرکوب شده و امام‌المسلمین به استناد آیه ۳۴ مائده در مورد آنان یکی از احکام مذکور را متناسب با جرمشان اجراء خواهد ساخت.

در پاره‌ای از منابع برای اثبات مجازات مرتد از قرآن، به آیه ۱۲ از سوره توبه استدلال شده است:

وَإِنْ نَكَثُوا أَيْمَانَهُمْ مِنْ بَعْدِ عَهْدِهِمْ وَطَعْنُوا فِي دِينِكُمْ فَقَاتِلُوا أَتَمَّةَ الْكُفْرِ إِنَّهُمْ لَا أَيْمَانَ لَهُمْ لَعَلَّهُمْ يَنْتَهُونَ ...

درحالی‌که این آیه مربوط به مشرکان مکه پس از نقض صلح حدیبیه بوده و کمترین ارتباطی با ارتداد و مرتدان ندارد. لذا اینکه مرتدان را مصداق عهدشکنان به‌شمار آوریم تا قتال با آنان مشروع بوده باشد، صحیح به نظر نمی‌رسد. گذشته از اینکه اگر بر فرض که آیه فوق را شامل حال مرتدان بدانیم، قتال با آنها تا زمانی جایز خواهد بود که تسلیم نشده باشند، چه اینکه آیه شریفه قتال را به هدف انتها عهدشکنی و طعن در دین از جانب مشرکان مجاز می‌داند و بالطبع در صورت انتها، قتال با آنان جایز نخواهد بود؛ درحالی‌که معتقدین به لزوم مجازات مرتدان چنین شرطی را حداقل در مورد مرتدان فطری نپذیرفته‌اند.

جالب اینکه موضع اسلام در مورد مرتدان برای پاره‌ای از محققان غیرمسلمان نیز مورد قبول بوده و آنان نیز به این حقیقت پی برده که اسلام نسبت به مجازات مرتدان موضع معتدلی داشته و قرآن کریم نسبت به مجازات مرتدان فرمانی ندارد. تمام شدت عمل در مورد مرتدان مربوط به دوران پس از وفات پیامبر ﷺ بوده و براساس احادیث منقول از آن حضرت و اجتهاد فقها شکل گرفته است.

به‌عنوان نمونه میرچا ایلپاده در دائرةالمعارف دین مدخل apostasy، می‌نویسد: «آیات قرآن مربوط به ارتداد، تنها مرتدان را از مجازات اخروی می‌ترساند. مرتد باید آماده خشم الهی باشد، مگر اینکه از روی اکراه و اجبار اظهار بی‌اعتقادی به آئین خود کرده باشد و قلباً به آئین خود وفادار باشد.» وی پس از اشاره به پاره‌ای

دیگر آیات قرآن می‌نویسد: «این آیات که ناظر به دوران صدر اسلام است، نسبت به قوانین مسیحی ... از شدت عمل کمتری حکایت دارد.»

عامل شدت عمل در کیفر ارتداد عمدتاً مربوط به اجتهاد فقهاست که بعضاً بیشتر به روایاتی استناد می‌کنند. به‌عنوان مثال از ابن عباس نقل شده که پیامبر اسلام ﷺ فرموده: (من بدل دینه فقتلوه) (ابویوسف، ۱۳۹۹: بی‌تا) بسیاری از فقها حدیث فوق را که در تفسیر ابن عباس آمده، صحیح نمی‌دانند. زیرا استناد تفسیر به ابن عباس صحیح نمی‌باشد. اولین دانشمندی که موضعی خشن در مورد مرتدان و بلکه همه غیرمسلمانان ارائه نمود «قتاده» بوده است و شافعی در کتاب الام رأی قتاده را تأیید نموده و به تدریج، دیگر فقها به راه این دو رفته‌اند. از آنچه گفته شد می‌توانیم نتیجه بگیریم که مجازات مرتد در اسلام حکمی است اجتهادی که پس از وفات پیامبر ﷺ با فاصله قابل توجهی مطرح شده و سیره رسول خدا ﷺ و خلفای اولیه نیز از آن حکایت ندارد و مستند فقهی در این زمینه روایاتی است که معمولاً دارای سند معتبری نیست. این روایات مبتلا به تعارض با قرآن و قاعده فقهی مسلمی مانند «ادراء و الحدود بالشبهات» است از این جهت همان‌گونه که در سخنانی که از امام خمینی ﷺ در عبارات آیت‌الله معرفت نقل گردیده، این‌گونه مسائل درخور تجدیدنظر با اجتهاد جدیدی است که بزرگان فقها بایستی با دقت بیشتری رأی و فتوای خویش را در مورد آن اعلام دارند.

خوشبختانه این گرایش در میان پاره‌ای از فقها معاصر به چشم می‌خورد و آرا جدیدی که دارای مراحل از اعتدال می‌باشد نیز تاکنون مطرح گردیده است. (ر.ک: مجله فقه اهل بیت، ش ۹، درس رهبر معظم انقلاب درباره صابئان و کتاب فقه و زمان نوشته محمدابراهیم جناتی و کتاب *قتل المرتد جرمة التی حرمة الاسلام* نوشته محمد منیر الادلی و ...)

برخورد با مرتدان در دوران خلفا

دوران ابی بکر

از جمله شواهدی که می‌تواند بیانگر موضع عادلانه اسلام نسبت به مرتدان بوده باشد، عدم اجرای چنین مجازاتی از نظر تاریخی در دوران پیامبر و خلفای اولیه آن حضرت در قرن اول و دوم است.

به‌عنوان مثال از جمله مرتدان پس از وفات رسول خدا «اکیدر بن عبدالملک کندی» در دومة الجندل بوده است که خلیفه اول، خالد بن ولید را به جنگ با او فرستاد و «اکیدر» که در زمان پیامبر ﷺ همراه مردمش مسلمان شده بود و پس از وفات آن حضرت مرتد گردیده و علم مخالفت با دولت اسلامی برافراشته بود، کشته شد و خالد اسیرانی از آنها گرفت که از جمله لیلی دختر جودی غسانی بود که در سهم عبدالرحمن فرزند ابی‌بکر قرار گرفت. معروف است که عبدالرحمن بن ابی بکر سخت دل‌باخته او بود و او را بر همه زنانش مقدم می‌داشت. ولی پس از مدتی بیمار شد و عبدالرحمن لوازم او را در اختیارش قرار داد و رهایش ساخت. (بالذری، ۱۳۶۷: ۹۱)

دیگر از مورد ارتداد در دوران ابوبکر، ارتداد قوم بنی‌ناجیه بوده است که ابوبکر «حذیفة بن محصن» و «عکرمه بن ابی‌جهل» را به‌سوی آنان فرستاد و رئیس ایشان که لقیط بن مالک معروف به تاجدار کشته شد؛ گروهی از آنان به اسارت گرفته شدند. ابوبکر آنها را به مبلغ چهارصد دینار فروخته است (یعقوبی، ۱۳۶۶: ۲ / ۱۳۳)

و نیز از مرتدان دوران ابوبکر بنی‌حنیفه بوده‌اند که ابوبکر آنان را نیز سرکوب و از آنان اسیرانی گرفته که مادر محمد بن حنفیه فرزند علی علیه السلام از آنان بوده است. (مجلسی، ۱۴۰۳: ۴۲ / ۹۹ و ...)

همان‌گونه که می‌نگریم در دوران ابی‌بکر بیشترین درگیری با مرتدان محارب رخ داده است. مسلمانان با آنها همانند کفار محارب برخورد نموده و اسیران آنها اعم از زن و مرد به بردگی گرفته شده‌اند. درحالی‌که اگر از نظر شرعی، در دوران پیامبر مرتدان محکوم به اعدام بودند، بردگی آنها جایز نمی‌بود.

جالب اینکه قاضی ابویوسف، از فقها قرن دوم در کتاب *الخراج* به استناد عمل ابوبکر در مورد بنی‌حنیفه، زنان و فرزندان اهل ارتداد را محکوم به بردگی دانسته و بر این عقیده است که در مورد مرتدان محارب، امام‌المسلمین با آنها خواهد جنگید و زنان کودکانشان را به اسارت می‌گیرد؛ چنان‌که ابوبکر با بنی‌حنیفه و جز آنها و علی بن ابی‌طالب علیه السلام نیز با بنی‌ناجیه مانند ابوبکر برخورد نموده است. ولی ابویوسف در مورد رزمندگان اسیر، مانند ابوحنیفه بردگی عرب را جایز ندانسته و حاکم را مخیر بین اسلام و قتل دانسته است. (ابویوسف، ۱۳۹۹: ۶۷) چنان‌که استاد دکتر محمود شهابی می‌نویسد:

مادر محمد حنفیه فرزند علی علیه السلام از بنی‌حنیفه به‌نام خوله بوده است. هنگامی که گروهی از آنان مرتد شدند و شریعت را انکار کردند و به جاهلیت بازگشتند، صحابه در لزوم پیکار با آنان اجماع نمودند و درباره زنان و فرزندانشان، رأی و عقیده ابوبکر و بیشتر صحابه، اسیر گرفتن آنان بود؛ ولی هنوز عصر صحابه سپری نشده بود که اجماع بر عدم اسیر گرفتن مرتدان شکل گرفت. (شهابی، ۱۳۶۶: ۳ / ۳۶)

ابن‌عساکر در *تاریخ دمشق* آورده است که جبلة بن ایهم، پادشاه غسان در دوران پیامبر صلی الله علیه و آله مسلمان گردید و در دوران عمر نصرانی شد. به روایت سعید بن عبدالله، عمر به او پیشنهاد داد که یکی از سه کار را انجام دهد: یا باید مسلمان شود و یا اگر نصرانی بماند می‌بایستی جزیه بپردازد و در غیر این صورت می‌بایست مهاجرت نموده و به هم‌کیشان خود یعنی رومیان بپیوندد. جبلة پیشنهاد سوم را پذیرفت و همراه ۳۰ هزار نفر به روم رفت، ولی عمر پشیمان شد؛ زیرا جبلة حاضر بود که به‌جای جزیه، زکات بپردازد و عمر قبول نکرده بود. لذا افرادی را به‌سوی او فرستاد تا بازگردد و هر مقدار که دوست دارد تحت هر عنوان که می‌خواهد، بپردازد؛ ولی او بر موضع خود اصرار ورزید و این پیشنهاد را قبول نکرد. (ابن‌عساکر، ۱۴۱۵: ۵ / ۴۶۸؛ یعقوبی، ۱۳۶۶: ۲ / ۱۴۷)

آقای دکتر وهبة الزحیلی در کتاب *آثار الحرب فی الاسلام*، می‌نویسد:

همان‌گونه که استاد محمد سلام مذکور می‌گوید: شاید مجازات دنیوی به‌خاطر صرف ارتداد مطرح نباشد، چه‌اینکه طبق نص صریح قرآن عقیده، اکراه‌بردار نیست و مجازات مرتد در صورتی لازم است که همراه با تغییر عقیده، اموری مانند پیوستن به دشمن و جنگ با مسلمانان و ایجاد فتنه و اختلاف در جبهه اسلامی مطرح باشد، چه‌اینکه فتوای فقها بر لزوم قتل مرتد، به استناد حدیث «من بدل دینه فاقتلوه» بوده که خبر واحدی است و با قاعده «الحدود تدرء بالشبهات» متعارض است. (۱۴۱۳: ۴۰)

جالب این‌که شمس‌الدین سرخسی از اعلام قرن پنجم هجری نیز در کتاب *المبسوط* می‌نویسد:

اصل کفر هرچند از بزرگ‌ترین خیانات است، ولی گناهی است که بین بنده و پروردگار اوست و لذا مجازات آن مربوط [به خدا] و مخصوص به دار آخرت است و آنچه از مجازات که در دنیا انجام می‌گیرد، صرفاً به‌خاطر مصالح مردم است؛ چنان‌که قصاص برای مصون بودن جان مردم و حدّ خمر برای مصونیت عقول و حدّ زنا برای مصونیت نسب و همسری و حدّ کذب برای مصونیت آبروی مردم انجام می‌شود و کسی که بر کفر اصرار می‌ورزد، به‌حقیقت در جنگ با مسلمانان خواهد بود و به‌همین جهت کشته خواهد شد تا جلوی تجاوز او سدّ شود و به‌همین جهت چون زنان را توانایی محاربه و جنگاوری نیست، نه به‌خاطر کفر اصلی و نه به‌خاطر کفر عارضی کشته نخواهند شد. (سرخسی، ۱۴۰۶: ۱۰ / ۹۰)

این نویسنده که از قدمای علمای اهل سنت است، ضمن این‌که برای کفر مجازات دنیوی قائل نیست، قتل مرتد را به‌خاطر محارب بودن مجاز می‌داند؛ گو این‌که این معنا در تمامی موارد ارتداد صادق نیست.

نتیجه

به‌اعتقاد نگارنده بایبانی که عرضه شد، موضع اسلام در برابر مرتد و جریمه ارتداد نیز یکی از برجسته‌ترین و پرافتخارترین اصل حقوقی و سیاسی در ادیان الهی به‌شمار می‌آید و کمترین تعارضی با اندیشه اصلاحی در لایحه جهانی حقوق بشر و جز آن ندارد. چه این‌که در منشور ملل متحد نیز دفاع از کیان اجتماعی و سرکوب آشوبگران منع نشده و بلکه بدان توصیه شده است. بنابراین، فرمان تعقیب آشوبگران داخلی و یا خارجی که به‌صورت محارب با نظام اسلامی مبارزه می‌کنند، امری است طبیعی، که به نسبت با میزان جرمشان می‌توانند مقتول یا مصلوب و یا تبعید گردند. بنابراین، اسلام در قالب اصلاح شدت‌عمل، مجازات در برابر مرتدان را تخفیف بخشیده و با محدود نمودن آن در مورد محاربان بیشترین خدمت را به بشریت و آزادی اندیشه نموده و این‌گونه موضع‌گیری مخصوص اسلام بوده و در هیچ نظام الهی چنین ظهوری نداشته است.

چه اینکه همه آیات و بسیاری از روایات وارده در مورد ارتداد و جریمه مرتد، ناظر به محاربانانی بوده که نه تنها درصد براندازی نظام اسلامی بوده و با علم به حقانیت اسلام به خاطر اهداف سیاسی و مادی با آن می‌ستیزند و اطلاق بعضی روایات به خاطر تعارض با ظاهر کتاب و به خاطر خبر واحد بودن و عدم تواتر مقید و عموماً لفظی آن بر معنای خاصی که همان برخورد با محاربان و معاندان است، حمل خواهد شد.

امید اینکه ارباب نظر با ارائه نظرهای خویش ما را یاری و راهنمای ما در رفع اشتباهات احتمالی در این مقاله باشند.

منابع و مأخذ

۱. قرآن کریم.
۲. نهج البلاغه، ۱۳۷۵، ترجمه سید جعفر شهیدی، تهران، انتشارات علمی فرهنگ.
۳. ابن ابی‌الحدید، ۱۳۷۹، شرح نهج البلاغه، قم، دارالکتب العلمیه.
۴. ابن مسکویه رازی، ابوعلی، ۱۳۶۶، تجارب الامم، مقدمه دکتر ابوالقاسم امامی، تهران، دارالسرورش.
۵. ابن عساکر، ۱۴۱۵ ق، تاریخ مدینه، دمشق، دارالفکر.
۶. ابن هشام، بی تا، سیره النبویه، بیروت، دارالهلل.
۷. ابویوسف، یعقوب بن ابراهیم، ۱۳۹۹ ق، الخراج، بیروت، دارالمعرفه.
۸. احمر، ابان بن عثمان، ۱۳۷۵، البحث و المغازی، ترجمه رسول جعفریان، قم، مرکز النشر.
۹. ادلی، محمدمنیر، ۱۳۷۲ ق، قتل المرتد الجرمه التي حرّمها الاسلام، دمشق دارالاهالی.
۱۰. استوارت میل، ژان، ۱۳۶۳، رساله‌ای درباره آزادی، ترجمه شیخ الاسلامی، تهران، مرکز انتشارات علمی و فرهنگی.
۱۱. ایلپاده، میرچا، ۱۳۷۲، دائرةالمعارف دین، ترجمه بهاء‌الدین خرمشاهی، تهران، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
۱۲. بلاذری، احمد بن یحیی، ۱۳۶۷، فتوح البلدان، ترجمه محمد توکل، تهران، شرکت نشر.
۱۳. پیرنیا، حسن، ۱۳۷۸، تاریخ ایران باستان یا تاریخ مفصل ایران قدیم، تهران، نشر افراسیاب، دوره سه جلدی.
۱۴. تورات، ۱۹۸۵ م، بی جا، دارالکتب المقدس فی الشرق الاوسط.
۱۵. توفیقی، حسین، ۱۳۸۴، آشنایی با ادیان بزرگ جهان، تهران، سمت، ج ۷.
۱۶. حر عاملی، بی تا، الوسائل الشیعه، بیروت، احیاء التراث العربی.
۱۷. خامنه‌ای، سیدعلی، «کاوشی در حکم فقهی صابثان»، مجله فقه اهل بیت، شماره ۸ و ۹.

- ۴۶ □ فصلنامه علمی - پژوهشی اندیشه نوین دینی، س ۱۰، بهار ۹۳، ش ۳۶
۱۸. خطائی، اسماعیل، ۱۳۵۷، *خطای نامه*، تحقیق ایرج افشار، تهران، مرکز اسناد فرهنگی آسیا.
۱۹. دورانت، ویل، ۱۳۷۰، *تاریخ تمدن*، تهران، انتشارات انقلاب اسلامی.
۲۰. رازی، فخرالدین، بی تا، *تفسیر کبیر*، بیروت، دارالاحیا التراث الاسلامی.
۲۱. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، بی تا، *معجم مفردات لالفاظ القرآن*، قم، اسماعیلیان.
۲۲. رواسی، محمد، بی تا، *موسوعه فقهی کتاب عبدالله بن عمر*، بیروت، دارالتعارف.
۲۳. *روزنامه اطلاعات*، شنبه ۱۷ آبان ماه ۱۳۷۶.
۲۴. روسو، ژان ژاک، ۱۳۵۸، *قرارداد اجتماعی*، ترجمه زیرک زاده، تهران، شرکت سهامی چهر.
۲۵. زحیلی، وهبه، ۱۴۱۲ ق، *آثار الحب فی الفقه الاسلامی*، بیروت، دارالفکر.
۲۶. زمخشری، جارالله، ۱۴۱۴ ق، *کشاف*، قم، مکتب الاعلام الاسلامی.
۲۷. سرخسی، محمدشمس الدین، ۱۴۰۶ ق، *المبسوط*، بیروت، دارالمعرفة.
۲۸. سید مرتضی، ۱۳۹۱ ق، *الانتصار*، نجف، المطبعة الحیدریه.
۲۹. شهابی، محمود، ۱۳۶۶، *ادوار فقه*، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد.
۳۰. صارمی، سیف الله، *احکام مرتد از دیدگاه اسلام و حقوق بشر*.
۳۱. صبری، حافظ، بی تا، *المقارنات و المقابلات*، مصر، مطبعه هندیه، ج ۱.
۳۲. صدرالدین شیرازی، محمد، ۱۴۱۹ ق، *تفسیر القرآن الکریم*، بیروت، دارالتعارف.
۳۳. طبرسی، فصل بن حسن، ۱۴۱۸ ق، *مجمع البیان فی تفسیر القرآن*، قم، مطبعه امیر.
۳۴. عبدالهی، فرشته، ۱۳۶۹، *دین زرتشت*، تهران، ققنوس.
۳۵. عزیزیان، مهدی، ۱۳۸۹، *ارتداد و آزادی*، یا مقدمه آیه الله سبحانی، قم، مؤسسه امام صادق علیه السلام.
۳۶. غروی اصفهانی، ۱۳۷۵، «مصاحبه با آیه الله غروی اصفهانی»، *مجله مسجد*، شماره ۲۵، ص ۹۱.
۳۷. فیض کاشانی، ملامحسن، بی تا، *تفسیر صافی*، بیروت، مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.
۳۸. قمی مشهدی، محمد بن محمدرضا، ۱۳۶۶، *کنز الدقائق و بحر الغرائب*، تهران، سازمان چاپ و انتشارات وزارت ارشاد اسلامی.
۳۹. کاشانی، ملافتح الله، ۱۳۶۳، *خلاصة منهج الصادقین*، تصحیح ابوالحسن شعرانی، تهران، انتشارات اسلامی، ج ۱.
۴۰. کلینی، محمد بن یعقوب، ۱۳۸۸ ق، *الکافی*، تهران، دارالکتب الاسلامیه.
۴۱. کیخسرو، اسفندیار، ۱۳۶۲، *دبستان المذاهب*، تهران، شرکت چاپ گلشن، ج ۱.
۴۲. لعل نهر، جواهر، ۱۳۶۱، *نگاهی به تاریخ جهان*، تهران، امیرکبیر.

۴۳. مجلسی، محمدباقر، ۱۴۰۳ ق، بحارالانوار، بیروت، مؤسسة الوفاء.
۴۴. مسعودی، علی بن حسین، ۱۳۶۵، التنبيه والاشراف، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی.
۴۵. _____، ۱۳۶۵، مروج الذهب، تهران، چاپ شرکت انتشارات علمی فرهنگی.
۴۶. _____، بی تا، التنبيه والاشراف، تصحیح عبدالله اسماعیل، قاهره، دار الصاوی للطباعة و النشر.
۴۷. منسکیو، ۱۳۶۲، روح القوانین، ترجمه علی اکبر محمدی، تهران، امیرکبیر، چ ۸.
۴۸. میرفخرایی، مهشید، ۱۳۶۷، روایت پهلوی، تهران، مرکز مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
۴۹. میل، ژان استوارت، ۱۳۶۳، رساله‌ای درباره آزادی، ترجمه جواد شیخ الاسلامی، تهران، انتشارات علمی فرهنگ.
۵۰. نامه تنسر به گشتاسب، ۱۳۱۱، تصحیح مجتبی مینوی، تهران، پیک ایران.
۵۱. نویری، شهاب‌الدین احمد، ۱۳۶۴، نهاية الارب، ترجمه دکتر محمود مهدوی دامغانی، تهران، امیرکبیر.
۵۲. هاکس، مستر، ۱۳۷۷، قاموس کتاب مقدس، تهران، انتشارات اساطیر.
۵۳. یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب، ۱۳۶۶، تاریخ یعقوبی، ترجمه دکتر محمدابراهیم آیتی، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، چ ۹.

